

7. Радни дан

Лични и материјални фактори производње (радна снага и средства за производњу) представљају само *потенционално* чиниоце процеса рада. Тек када се успостави *организован и сврсисходан* однос међу њима остварује се *процес рада*. Сврсисходност тог процеса се верификује у материјалним резултатима; ту је *процес трошења људске енергије* његова основна особеност. Управо, ***временски период током једног дана у коме радник обавља своју радну активност назива се радни дан.***

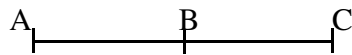
Дужина радног дана директно *утиче* на величину друштвеног бруто производа и националног дохотка, док на дужину радног дана *утичу*, пре свега *продуктивност и интензивност рада*, затим обим и структура *потребног производа*, као и *број непроизводних чланова друштва*.

У условима капиталистичког начина производње, дужина и структура радног дана заснована је на *класној основи* и има антагонистички карактер. Наиме, капиталиста излази на тржиште и купује радну снагу као робу, на одређено време и под одређеним условима. Он јој плаћа њену *дневну вредност*, да би се могла одржати, тј. репродуковати саму себе, а тиме и капиталисту. Са становишта робне размене, купац робе има право коришћења њене употребне вредности, што произилази из односа купопродаје. Стога се може рећи да је радни дан *време за које капитал сме да троши радну снагу, чију дневну вредност је купио (платио најамнином)*.

Структура радног дана је одређена ***наменском структуром вредносног резултата*** који се оствари током радног дана. У капиталистичком друштву та структура има антагонистички израз. Стога се радни дан условно састоји из *потребног радног времена* и *вишка радног времена*.

Потребно радно време је део радног дана који представља време потребно за «производњу своје радне снаге».

Вишак радног времена је преостали део радног дана који се вредносно идентификује у вишку вредности.

АС – радни дан;

АВ - потребно радно време; ВС - вишак радног времена.

Овако утврђена структура радног дана упућује на закључак и *променљивости* дужине трајања радног дана. Први његов део, *потребно радно време* одређен је временим потребним за континуелно репродуковање радне снаге радника и његове породице. На његову дужину управо сразмерно утиче дужина *вишка радног времена*. «Стога је радни дан одредив, али сам по себи није одређен». Скраћивање радног дана омогућује да се повећа интензивност рада, јер уколико је радни дан краћи, интензивност рада може бити већа, што раднике погађа, а капиталу годи.

Потребан рад, са становишта *произвођача*, представља део његовог укупног рада којим се обезбеђује његова нормална репродукција. Потребан рад, са *становишта друштва*, је рад који друштво мора утрошити да би обезбедило нормалну репродукцију самих произвођача.

Снажан утицај на потребан рад врши *продуктивност рада*, чији пораст (дугорочно посматрано) скраћује потребан рад. Промене у интензивности рада не утичу на количину потребног рада, већ само на дужину потребног радног времена. Потребног радног времена и потребан рад подударују се само у условима постојане интензивности рада.

Вишак рада је део радничког рада преко потребног рада. Величина вишка рада зависи од *дужине радног дана* и величине *потребног рада*. Пораст продуктивности рада скраћујући потребан рад управо сразмерно утиче на величину вишка рада.

Минимална граница радног дана може се одредити само као тенденција. Дужина потребног радног времена је та тенденциона граница, али пошто капитал однос претпоставља производњу вишка вредности, стога се радни дан у тим условима не може свести на ту минималну границу.

Максималну границу радног дана одређују *физичке* и *моралне* границе. *Физичка* граница радне снаге је увек мања од 24 часа, јер у току једног дана радник мора да се одмара, спава, храни, одева и сл. *Моралне* границе радног дана подразумевају неопходност одређеног времена за задовољење његових друштвених потреба, чији је обим и структура одређен општим стањем културе датог друштва.

Објективну основу скраћивању радног дана у робној производњи представља *пораст продуктивности рада*, тј. смањење вредности радне снаге, а тиме и скраћење потребног радног времена. У условима законски фиксираних горњих граница радног дана, *релативни* и *екстра вишак вредности* постају главни метод за повећање вишка вредности.

8. Најамнина – номинална, реална и релативна

Пошто се у систему капиталистичке робне производње, радна снага јавља као роба и, као таква, има *употребну вредност* и *вредност*, она мора имати и *прометну вредност*, **цену**. **Најамнина је цена радне снаге, односно новчани израз вредности радне снаге или вредност радне снаге изражена у новцу.**

Међутим, због начина плаћања, на површини капиталистичког друштва, најамнина се испољава као **цена рада**, а не као **цена радне снаге**. Радник ради одређен број сати дневно и за то добија одређену количину новца, па се стиче представа да за одређену количину рада добија одређену количину новца. Стога је потребно овај привид научном анализом разјаснити.

Пре свега, рад као такав, изолован не постоји. Он се опредмеђује тек у процесу производње, а тзв. *цена рада (цена радне снаге)*, уговара се пре почетка процеса производње. У време размене рад као такав не постоји, већ постоји само радна снага, а не може се плаћати оно чега нема. Купује се и продаје радна снага, а рад је процес трошења радне снаге и зато се не може продавати. С друге стране, ако би се *плаћао рад*, тада не би било вишка вредности. Тада би у еквивалентној размени капиталиста присвајао толико радничког рад колико му плаћа најамнине. Такође, ако би *рад* био роба, морао би имати вредност. Међутим, *рад је суштина и мера вредности свих роба, али он сам нема вредност*, јер би се вредност рада одређивала самим радом, што је таутологија. Роба, као категорија, не постоји без вредности, што значи да ни рад не може да буде роба. Дакле, најамнина је појавни (новчани) *облик вредности радне снаге, а не цена рада*.

Једна од специфичности робе радне снаге је да се увек продаје само на *одређени период*. Може се плаћати у новцу или роби, као *новчана* или *натурална* најамнина. Данас је доминантан облик *новчана* најамнина, док је *натурална* најамнина била распрострањена у почетном периоду капиталистичког развоја. Најамнина је историјска категорија. Јавља се са настанком капиталистичког начина производње. Њоме се замагљује подела радног дана на потребно радно време и вишак радног времена. Ствара се *привид* да је целокупан радничков рад плаћен, маскира се порекло вишка вредности и експлоатација радне снаге.

Са становишта радника, најамнина је и облик присвајања, тј. доходак радничке класе у капитализму. Управо одвојеност радника од средстава за производњу условљава њихово укључивање у процес производње само на основу продаје своје радне снаге – најамни карактер радне снаге.

Са становишта капиталисте најамнина представља варијабилни капитал, дакле издатак у капиталу за куповину радне снаге, као једног од чинилаца производње.

На висину најамнине, као цене радне снаге, утичу сви они фактори који утичу на цену свих осталих роба. Тако, висина најамнине зависи од:

1. Величине вредности радне снаге;
2. Односа понуде и тражње радне снаге;
3. Монетарних промена;
4. Државе и њених мере у овој области.

Према начину плаћања постоји:

- најамнина по времену и
- најамнина по комаду.

Најамнина по времену представља количину новца која се плаћа раднику за одређено време проведено на послу (час, дан, недеља, месец, година). Висина најамнине по времену утврђује се тако што се *дневна вредност радне снаге* подели са *дужином радног дана*:

$$\text{Најамнина по времену} = \frac{\text{dnevna} \cdot \text{vrednost} \cdot \text{radne} \cdot \text{snage}}{\text{radni} \cdot \text{dan}}$$

Ако је *дневна вредност радне снаге* рецимо 16 нј, а радни дан траје 8 часова, тада се добија «цена рада» од 2 нј по часу (16/8=2). Тако се стиче утисак да је плаћен сваки час радниковог рада. Међутим, ако је у наведеном примеру, потребно радно време 4 часа, онда се вредност од 16 нј ствара за 4 часа, а за друга 4 часа се ствара нових 16 нј. Дакле, радник ствара нову вредност од 32 нј за 8 часова рада, па би евентуална «цена рада» била 32 нј / 8 h = 4 нј по часу рада. Када је утврђена висина «сатнице» радници су заинтересовани да радни дан траје дуже, јер им то омогућује повећање најамнине, престају бити заинтересовани за скраћење радног дана. Овај облик плаћања најамнине захтева од капиталисте ангажовање контролора рада радника. Рад контролора није производан, већ се плаћа из вишка вредности.

Најамнина по комаду је облик плаћања где се раднику плаћа одређена сума новца за сваки произведени комад. То је преобращени облик најамнине по времену. Израчунава се тако што се *дневна вредност радне снаге* стави у однос са *бројем комада произведене робе*:

$$\text{Најамнина по комаду} = \frac{\text{dnevna} \cdot \text{vrednost} \cdot \text{radne} \cdot \text{snage}}{\text{broj} \cdot \text{proizvedenih} \cdot \text{komada} \cdot \text{robe}}$$

Стиче се утисак да радник присваја најамнину у складу са резултатима свог рада – ако произведе више комада робе најамнина ће бити већа, и обрнуто. Ствара се привид да се најамнином плаћају резултати рада радника.

Ако се претходном примеру дода претпоставка да се у току дана произведе 16 комада неког производа, *најамнина по комаду* је 1 нј по комаду (16 нј најамнине / 16 комада). И овде се прикрива експлоатација, јер изгледа ја је сваки комад плаћен. Међутим, *дневну вредност радне снаге* потребно је поделити са бројем комада који се произведу у *потребном радном времену* (8 комада). Односно, радник сваком комаду производа додаје 2 нј вредности (16 нј/8 комада).

Најамнина по комаду има одређене предности у односу на *најамнину по времену*:

- смањују се трошкови контроле обављања посла;
- смањују се трошкови надзора за квалитет обављеног посла, јер се раднику плаћају само квалитетно урађени производи;
- подстиче раднике да повећавају интензивност и продуктивност рада, да би произвели више производа и остварили већу најамнину;
- смањен је интерес радника за скраћење радног дана. Радници су заинтересовани и да посао обављају код куће, а тиме се радни дан продужава;
- могуће је лакше смањити најамнину и испод вредности радне снаге.

Из овог не треба закључити да је данас најамнина по комаду преовлађујући облик најамнине. Напротив, у савременим условима *преовлађује најамнина по времену*. Између осталог, у модерним процесима производње не може се утврдити индивидуални учинак сваког појединца. Поред тога, модернизација производње доводи до интензивног пораста продуктивности рада и омогућује значајно повећање учинка (произведених комада), што би довело до повећања најамнине због начина обрачуна (најамнина по комаду).

При анализи најамнине треба имати у виду њене различите аналитичке категорије, и то: *номиналну, реалну и релативну најамнину*.

Номинална најамнина је укупна сума новца коју радник прима за продату радну снагу за одређени временски период. Висина номиналне најамнине зависи од низа *економских* и *ван економских* фактора.

Један од утицајнијих *ван економских* фактора јесте интервенција државе. Држава у циљу обезбеђивања стабилности унутрашњег тржишта, законски утврђује минималне најамнине. *Економски* фактори који утичу на номиналну најамнину су – величина вредности радне снаге, кретање понуде и тражње за радном снагом, монетарне промене, услови конкуренције и други.

Ниво номиналних најамнина је различит у појединим земљама и у појединим гранама привреде. Што се тиче *гранских* разлика, на пример најамнине су најниже у пољопривреди, јер је то претежно неквалификована радна снага, а понуда овакве радне снаге по правилу је већа од тражње. На *националне* разлике у висини најамнина снажан утицај свакако врши различита вредност радне снаге.

Пошто је номинална најамнина сума новца коју радник прима, то она не може дати праву слику о положају радника у датим условима. При том, новац нема стабилну куповну моћ, а немају се у виду ни цене материјалних добара које радник купује за своју најамнину. Отуд потреба и неопходност разматрања реалне најамнине.

Реална најамнина је количина роба које радник може купити за износ номиналне најамнине или изражава куповну моћ номиналне најамнине. У основи, висина реалне најамнине зависи од: *висине номиналне најамнине* и *висине цена роба које радник купује*.

Повећањем номиналне најамнине повећава се и реална најамнина. Однос у кретању номиналне и реалне најамнине може бити и различит. Може се десити да номинална најамнина остане иста, а да реална порасте – ако се цене роба смање, и обрнуто. Ако је дата висина номиналне најамнине, тада ће реална најамнина бити мања уколико цене дате робе расту, и обрнуто. Међутим, најчешће се истовремено мења и висина номиналне најамнине и цене роба које радник купује. Тада висина реалне најамнине зависи од интензитета и праваца кретања ове две величине.

Реалну најамнину треба разликовати од *вредности радне снаге*. Вредност радне снаге је одређена вредношћу материјалних добара која служе за нормалну репродукцију радне

снаге. Уколико реална најамнина обезбеђује обим и структуру материјалних добара за нормално репродуковање радне снаге, тада је *реална најамнина једнака вредности радне снаге*. У противном, оне се разликују. У основи, реална најамнина изражава ниво животног стандарда радничке класе.

Релативна најамнина *показује процентуални удео радника у расподели националног дохотка*. Релативна најамнина у дужем периоду показује тенденцију опадања, и поред пораста реалне најамнине. Релативна најамнина мора падати, пошто расте стопа вишка вредности. Вишак вредности брже расте од пораста реалне најамнине, па релативна најамнина мора опадати. Опадање релативне најамнине још више долази до изражаја уколико реална најамнина опада или стагнира.

9. Закони који регулишу кретање апсолутних и релативних величина саставних делова новостворене вредности

Укупна величина новостворене вредности се састоји из два дела, тј. из њеног плаћеног и неплаћеног дела. Плаћени део новостворене вредности представља *вредност радне снаге*, а неплаћени део обухвата *вишак вредности*.

Приликом разматрања детерминанти, односно идентификације законитости кретања укупне величине новостворене вредности и њених саставних делова, битно је имати на уму *две битне претпоставке*: «ми узимамо 1) да се робе продају по вредности, 2) да се цена радне снаге каткад попне изнад вредности, али да никад не пада испод ње.»¹

Полазећи од ових претпоставки три битна фактора одређују кретање укупне величине новостворене вредности и њених саставних делова. То су:

- *производна снага рада,*
- *интензивност рада и*
- *дужина радног дана.*

Њихове промене могу бити *истовремене и разновремене, истосмерне и разносмерне, истостепене и разностепене*. Испитати законите односе у могућим кретањима ових величина могуће је применом *метода апстракције*. То значи да се појаве испитују *у чистом облику*, а потом њихове истовремене промене:

- а) утицај промене *производне снаге рада* на новостворену вредност и њене саставне делове, уз претпоставку непромењене интензивности рада и дужине радног дана;
- б) утицај промене *интензивности рада* на новостворену вредност и њене саставне делове, уз претпоставку непромењене производне снаге рада и дужине радног дана;
- в) утицај промене *дужине радног дана* на новостворену вредност и њене саставне делове, уз претпоставку непромењене производне снаге рада и интензивности рада.

Када се спозна чист облик дејства појединачних фактора, тада је могуће анализирати истовремене промене свих фактора.

а) Утицај промене производне снаге рада на новостворену вредност и њене саставне делове, под претпоставком непромењене интензивности рада и дужине радног дана.

Производна снага рада (продуктивност рада) може расти, а може и падати. Раст продуктивности рада одражава *већу стваралачку моћ рада*, па се у јединици времена

¹ Маркс, К., *Капитал I*, стр. 424.

производи *већи обим производње*, или време захтевано за производњу јединице производа бива мање.

Ако је дужина радног дана рецимо 12 часова рада (новостворена вредност 6 нј), потребно радно време или вредност радне снаге (v) је 6 часова (или 3 нј), а вишак радног времена или вишак вредности (m) других 6 часова (или 3 нј):

$$\frac{\text{6 часова или 3 нј}}{V} \quad \text{6 часова или 3 нј} \quad M$$

Утицај промене продуктивности рада на укупну новостворену вредност и њених саставних делова објашњавају три закона:

«Први закон: *Радни дан дате величине увек се представља у истој произведеној вредности ма како се мењала производност рада, с њоме маса производа, а стога и цена поједине робе.*

Значи, постојана дужина радног дана увек се репродукује у истој новоствореној вредности, независно од тога како се мења продуктивност рада. Радни дан од 12 h увек се представља као једнака величина новостворене вредности од 6 нј, независно од тога како се мења продуктивност рада.

Сваки раст продуктивности рада доводи до раста обима производње, што има за последицу опадање новостворене вредности по јединици производа. Дакле, оно што се мења, кад се мења продуктивност рада, није укупна величина новостворене вредности, већ новостворена вредност по јединици производа.

Други закон: *Вредност радне снаге и вишак вредности мењају се у супротним правцима. Промена производне снаге рада, њено увећавање или смањивање, делује на вредност радне снаге у обрнутом правцу, а на вишак вредности у управном правцу.*

Пораст продуктивности рада доводи до смањења вредности јединице производа, па тако и вредности средстава потрошње, што смањује вредност радне снаге. С обзиром на први закон, укупна новостворена вредност ($v+m$), при порасту продуктивности рада се не мења (6 нј). Ако се при том вредност радне снаге (v) смањује, вишак вредности (m) се нужно истовремено повећава за исти апсолутни износ – уместо ($3v+3m$) сада је новостворена вредност ($2v+4m$). Дакле, *v и m се мењају истовремено, у супротном правцу и за исти апсолутни износ* (1нј). Односно, промене у саставним деловима новостворене вредности комплементарне (смањење једне изазива пораст друге величине, и обрнуто).

Са променом апсолутне величине v и m мења се и њихово *релативно* (сразмерно) *учешиће* у новоствореној вредности. **Свака апсолутна промена v и m има за последицу промену њиховог релативног учешиће у укупној новоствореној вредности.** На пример, пре промене продуктивности рада *апсолутна величина* v и m је ($3v+3m$), односно *релативно учешиће* v и m у новоствореној вредности је 50% v и 50% m . При порасту продуктивности рада мења се *апсолутна величина* v и m , сада је ($2v+4m$), али се мења и њихово *релативно учешиће* у новоствореној вредности (*релативно учешиће* v мање је од 50%, а *релативно учешиће* m је веће од 50%).

Немогуће је да се апсолутне величине v и m промене, а да њихово релативно (сразмерно) учешиће у новоствореној вредности остане исто. На пример, да је ($4v+4m$) или ($2v+2m$). Апсолутна величина v и m се не може истовремено повећавати или смањивати (први закон).

Немогуће је да се њихово релативно (сразмерно) учешиће у новоствореној вредности промени, а да апсолутне величине v и m остану исте. На пример, да је ($3v+4m$), сада је

апсолутна величина v остала иста, а *релативно учешће* у новоствореној вредности се смањило. Таква промена није могућа (први закон).

Релативна промена је у процентима изражена промена v и m . *При порасту продуктивности рада v и m се мењају за исти апсолутни износ, али њихова релативна промена не мора бити иста.* На пример, имамо да је $(5v+1m)$ и продуктивност рада се повећа, што доводи до апсолутне промене саставни делова новостворене вредности $(4v+2m)$. Променили су се за исти апсолутни износ, али њихове релативне промене нису исте, јер се v смањило за 20 %, а m се повећало за 100%. *Релативна промена v и m је већа уколико је њихов апсолутни износ мањи, и обрнуто.*

Трећи закон: Увећање или опадање вишка вредности увек је последица, а никад узрок одговарајућег опадања или увећања вредности радне снаге.»

Трећи закон одражава узрочно последични однос у кретању саставних делова новостворене вредности. Узрок расту вишка вредности је управо обарање вредности радне снаге, које је опредељено претпоставком о расту продуктивности рада. Дакле, ***зато што вредност радне снаге пада (узроковано порастом продуктивности рада) вишак вредности се повећава.***

Могуће је претпоставити и следеће. Да се продуктивност рада повећа два пута, а да новостворена вредност остане $(3v+3m)$, као и пре промене продуктивности рада². Цена радне снаге се није променила, али пораст продуктивности рада објективно доводи до смањења вредности радне снаге (сада на 1,5 нј), што значи да, мада номинално иста, цена радне снаге је сада већа од вредности радне снаге, па са истом номиналном најамнином радник може купити два пута већу количину средстава потрошње. Најамнина се може номинално и смањивати, а да је већа од вредности радне снаге, све док се не изједначе (на нивоу од 1,5 нј). Дакле, *при сталном порасту продуктивности рада, цена радне снаге се може смањивати, а да се маса средстава потрошње повећава, и обрнуто.*

6) *Утицај промене интензивности рада на новостворену вредност и њене саставне делове, под претпоставком непромењене производне снаге рада и дужине радног дана.*

Пораст интензитета рада представља већи степен трошења радне снаге у јединици времена. При том, расте обим производње, повећава се укупна величина новостворене вредности, а новостворена вредност по јединици производа остаје иста.

Претпоставимо да је радни дан 10 часова, новостворена вредност 100 нј $(50v+50m)$. Потом се интензивност рада повећа за 50 %, укупна новостворена вредност ће се сразмерно повећати на 150 нј. Ово због тога што интензивнији рад значи већу количину рада у истом времену.

Већа укупна новостворена вредност омогућује да се саставни делови v и m истовремено (равномерно или неравномерно) повећају, на пример $(60v+90m)$. То значи да се *апсолутна*

² «Ако је првобитна вредност радне снаге 3 шилинга, или потребно радно време 6 часова, онда ће удвајање производне снаге рада, не мењајући поделу радног дана, оставити непромењене и цену радне снаге и вишак вредности. Само што би се тада и цена радне снаге и вишак вредности представљали у двапут више употребних вредности, али које би биле сразмерно јевтиније. Мада се цена радне снаге не би променила, она би се попела изнад њене вредности. Ако би цена радне снаге пала, али не до минималне границе од 1,5 шилинга, која нам је дата њеном новом вредношћу, него на 2 шилинга и 10 пенса, 2 шил. и 6 пенса итд., онада би ова пала цена још увек претстављала пораст масе животних намирница. Тако би цена радне снаге могла, кад расте производна снага рада, стално падати, а да у исто време непрекидно расте маса радникових животних намирница». (К. Маркс, *Исто*, стр. 427.)

величина и v и m повећала. Променило се и њихово *релативно учешће* у укупној новоствореној вредности, и то релативно учешће v се смањило, мада се његова апсолутна величина повећала, док се релативно учешће m повећало, али повећала се и његова апсолутна величина.

При порасту интензивности рада³, радна снага се више троши, па је потребна већа количина средстава потрошње за њену репродукцију, што објективно доводи до пораста вредности радне снаге. Ако се вредност радне снаге више повећала него цена радне снаге (са 50 нј на 60 нј), тада се дешава да *цена радне снаге, мада номинално већа, пада испод вредности радне снаге.*

в) Утицај промене дужине радног дана на новостворену вредност и њене саставне делове, под претпоставком непромењене производне снаге рада и интензивности рада.

Промене у дужини радног дана могу бити у смислу његовог *скраћења* или *продужења*.

При *скраћењу радног дана* (са 12 на 10 h), укупна новостворена вредност се сразмерно смањује (са 6 на 5 нј). То доводи до промене саставних делова новостворене вредности, уместо $(3v+3m)$ сада имамо $(3v+2m)$. Дакле, при скраћењу радног дана *смањује се маса вишка вредности*, односно m се апсолутно смањује, а смањује се и његово учешће у укупној новоствореној вредности. Истовремено, v апсолутно остаје исто, али се релативно учешће повећава.

При *продужењу радног дана* (са 12 на 14 h), укупна новостворена вредност се сразмерно повећава (са 6 на 7 нј). То доводи до промене саставних делова новостворене вредности, уместо $(3v+3m)$ сада имамо $(3v+4m)$. Дакле, при продужењу радног дана *повећава се маса вишка вредности*, односно m се апсолутно повећава, а повећава се и његово учешће у укупној новоствореној вредности. Истовремено, v апсолутно остаје исто, али се релативно учешће смањује. Дакле, у овом случају *апсолутна промена вишка вредности има за последицу релативне промене вишка вредности, али и вредности радне снаге.*

При продужењу радног дана, рад траје дуже и радна снага се више троши, потребна је већа количина средстава потрошње, што повећава вредност радне снаге. Ако при том цена радне снаге остане иста ($3v$), то значи да је *цена радне снаге, мада номинално иста, пала испод вредности радне снаге.*

г) Истовремене промене производне снаге рада, интензивности рада и дужине радног дана.

Промене продуктивности рада, интензивности рад и дужине радног дана углавном се дешавају истовремено. Могуће је анализирати више различитих комбинација истовремених промена ових величина. Без намере да овом приликом презентирамо последице свих комбинација, објаснићемо неке.

1) Истовремено смањење продуктивности рада и продужење радног дана

Смањење производне снаге рада има за последицу повећање вредности радне снаге уз непромењену величину новостворене вредности. Ако је при том дужина радног дана

³ «увећа ли се интензивност једновремено и равномерно у свима индустријским гранама, онда нови, виши степен интензивности постаје обичним нормалним друштвеним степеном, и тиме престаје важити као екстензивна величина». (К. Маркс, *Исто*, стр. 429.)

постојана (12 h), уместо $(3v+3m)$ имамо $(4v+2m)$. Дакле, апсолутна величина вишка вредности се смањила. *Апсолутна величина вишка вредности може остати иста*, ако се истовремено радни дан продужи, али се тада релативно учешће m смањује. Истовремено продужење радног дана са 12 на 14 h, и новостворена вредност се повећава, па имамо $(4v+3m)$.

Сразмерно (релативно) учешће m може остати исто, док му се апсолутна величина повећава, даљим продужењем радног дана (са 14 на 16 h). Тада је новостворена вредност $(4v+4m)$.

«Дакле, кад опадне производна снага рада и кад се у исто време продужи радни дан, апсолутна величина вишка вредности може да остане непромењена док му сразмерна величина опада; његова сразмерна величина може остати непромењена док му апсолутна величина расте, а могу обе расти, према томе у коликом степену је продужен радни дан.»⁴

2) Истовремено повећање продуктивности и интензивности рада и скраћење радног дана

Ако се повећава продуктивност рада, смањује се вредност радне снаге, што омогућује скраћење потребног радног времена, а тиме и скраћење радног дана. Када се радни дан скрати то омогућује пораст интензивности рада. Од степене пораста продуктивности рада зависи степен скраћења радног дана, а што се више скрати радни дан то се више може повећати интензивност рада.

Реч је о њиховој међузависности, али и о њиховим дугорочним тенденцијама промена.

⁴ Маркс, К., *Исто*, стр. 432.